

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОСВІДОМІСТЬ»

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS CATEGORY «LEGAL AWARENESS»

**Бровко Н.І.,
к.ю.н., доцент,**

**завідувач кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва
Білоцерківський національний аграрний університет**

Стаття присвячена аналізу категорії правосвідомості. Викликає інтерес розгляд правосвідомості з позиції аксіології права. Встановлено, що в державі не звертається увага на формування та підвищення рівня правосвідомості громадян, тому слід затвердити загальну концепцію формування правової свідомості і правової культури громадян, а також розробити заходи для реалізації цієї мети на державному рівні.

Ключові слова: правосвідомість, суспільна свідомість, підвищення правосвідомості, правова ідеологія, правові почуття, правові знання, уявлення про право, формування та підвищення правової свідомості.

Стаття посвящена аналізу категорії правосознання. Вызывает интерес рассмотрение правосознания с позиции аксиологии права. Установлено, что в государстве не обращается внимание на формирование и повышение уровня правосознания граждан, поэтому следует утвердить общую концепцию формирования правового сознания и правовой культуры граждан, а также разработать меры по реализации этой цели на государственном уровне.

Ключевые слова: правосознание, общественное сознание, повышение правосознания, правовая идеология, правовые чувства, правовые знания, представления о праве, формирование и повышение правового сознания.

This article about the category of legal awareness. Legal awareness is the ability to make critical judgments about the substance of the law, the legal process, and available legal resources and to effectively utilize the legal system and articulate strategies to improve it is legal literac and the ability to understand words used in a legal context, to draw conclusions from them, and then to use those conclusions to take action.

In our opinion, the presence in humans of legal awareness that it recognize have a legal right or responsibility, in order to exercise or assume it; recognize when a problem or conflict is a legal conflict and when a legal solution is available; know how to take the necessary action to avoid problems and where this is not possible, how to help themselves appropriately; know how and where to find information on the law, and be able to find information that is accessible to them, know when and how to obtain suitable legal assistance; have confidence that the legal system will provide a remedy, and understand the process clearly enough to perceive that justice has been done.

It was established that the state does not pay attention to the development and improvement of legal awareness of citizens. It is necessary to approve the general concept of formation of legal awareness and legal culture of citizens and to develop measures to achieve this goal at the national level. Legal awareness can empower people to demand justice, accountability and effective remedies at all levels.

Key words: legal awareness, social consciousness, raising consciousness, legal ideology, legal sense, legal knowledge, understanding of the law, formation and increasing legal awareness.

Категорія «правосвідомість» не є новою для філософсько-правової науки. Її почали осмислювати з часів Античності, але саме класики європейської філософсько-правової думки, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, І. Фіхте, розробили базові ідеї, які лягли в основу нової європейської науки та почали змінювати суспільну свідомість, формуючи новий юридичний світогляд.

Проблема правосвідомості людини – це проблема досить широка, яка розглядалась з позицій філософії, філософії права, теорії держави і права, психології та педагогіки, політології, соціології, культурології, етики та естетики. Починали досліджувати категорію правосвідомості такі науковці як: М. Алексєєв, М. Бердяєв, І. Ільїн, Б. Кістяківський, П. Новгородцев, Л. Петражицький, В. Соловйов, П. Сорокін тощо.

У радянський час категорія правосвідомості почала досліджуватись на основі синтезу правового позитивізму та марксизму в працях С. Алексєєва, К. Бельського, Ю. Грошевого, Г. Єфремова, Н. Козюбри, В. Кудрявцева, О. Лукашевої, М. Матузова, І. Рябко, В. Сальнікова, В. Сапуна, І. Фарбера, В. Щегорцова та ін.

У ХХ ст. правова свідомість розглядається з позиції аксіології права. Вагомий внесок у це зробили С. Алексєєв, М. Байніязов, В. Баранов, Ю. Баскін, Н. Кейзеров, Д. Керімов, С. Кузнецов, В. Лазарєв, Р. Лівшиц, В. Малахов, В. Нерсєсянц, Е. Соловйов, Ю. Тихонравов, П. Раби-

нович, Ю. Тихомиров. Але у своїй більшості це питання розглядається з позиції теорії держави і права.

Філософські та юридичні аспекти правової свідомості розкриваються у працях відомих українських науковців: В. Головченка, В. Бабкіна, С. Бобровника, Г. Балюка, В. Копейчикова, В. Котюка, А. Крижановського, Є. Назаренка, В. Оксамитного, М. Орзіха, В. Селіванова, В. Сіренка, С. Станіка, В. Тація.

Метою статті є здійснення філософсько-правового аналізу категорії «правосвідомість», аналіз думок науковців щодо даної категорії, осмислення її суті та значення для суспільства.

Поняття «правосвідомість» є багатозначним. В юридичній і філософській літературі існує значна кількість визначень щодо правосвідомості. На думку О. Спіркіна, правосвідомість – це уявлення і поняття, що виражають ставлення людей до чинного права, знання міри в поведінці людей з точки зору прав і обов'язків; це правові теорії, правова ідеологія. Н. Юрашевич вважає, що «правова свідомість – це система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), що відображають правову дійсність і оцінюють ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх

поведінки в юридично важливих ситуаціях» [1, с. 181]. Е. Соловійов вважає, що правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина.

На думку І. Фарбера, правосвідомість – це така форма суспільної свідомості, яка являє собою сукупність правових поглядів та почуттів, що володіють нормативним характером та включають в себе знання правових явищ та їх оцінку з точки зору класової справедливості, а також нові правові вимоги, що виражають економічні та політичні потреби та інтереси суспільного розвитку [2, с. 204]. Звідси слідує, що автор звертає увагу на регулюючу роль правової свідомості. Тому правосвідомість вбачається як явище, що змінюється та розвивається відповідно до змін у житті суспільства.

Г. Остроумов вважає, що правова свідомість – це уявлення, поняття та ідеї, що виражають потреби у регулюванні поведінки людини. Ряд авторів ототожнюють правосвідомість з правовою ідеологією та пояснюють цю категорію як сукупність ідей, що панують у суспільстві, які виражають відношення суспільства до права. Інші автори вдаються до психологічного аналізу даного явища, вказуючи, що правова свідомість є уявленням про право, думки про необхідність його для суспільних відносин, емоції людей та настрої з приводу права.

Дійсно, важливим елементом у структурі правової свідомості є правова ідеологія та правова психологія. Не можна виключати той факт, що людина яка наділена свідомістю і волею, здатна переживати з приводу права. На думку Л. Петражицького, саме емоції відіграють головну роль у виборі варіантів поведінки. Виділяючи моральні і правові емоції, саме правовим емоціям він віддавав перевагу, вважаючи, що вони є елементами дійсного і реально-го права [3, с. 24-25].

Тривалий час правова свідомість розумілась як форма суспільної свідомості, яка містить в собі правову ідеологію та правову психологію. В той же час вважаємо за необхідне звернути увагу на аксіологічний вимір правосвідомості. Правова свідомість є багатокомпонентною. У ній знаходять свій вияв ціннісні категорії, правові знання, ідеологічні принципи, емоційні та вольові правові настанови, правові традиції і норми тощо. У її структурі можна виділити такі елементи: раціонально-ідеологічний, емоційно-психологічний та настаново-поведінковий.

На нашу думку, наявність у людини правосвідомості свідчить про те, що вона має законне право на здійснення або виконання певних дій; здатна вирішувати проблеми та конфлікти з правової точки зору, приймати юридично правильне рішення; знає, як вжити необхідних заходів, щоб уникнути проблем; знає, як і де знайти інформацію про закон, коли і як отримати відповідну юридичну допомогу; впевнена, що за допомогою права вирішить проблеми, які постали перед нею; розуміє та вірить в силу правосуддя.

На думку О. Дробницького і В. Желтової, існують такі форми буття правосвідомості: інституційна форма, яка представлена у вигляді документів та у формі живого процесу мислення юристів-професіоналів, та неінституційна форма буття правосвідомості, тобто форма правового мислення, волі та почуттів, що існує у вигляді живого процесу чи акту свідомості [4, с. 174-175].

Неінституційна форма буття правосвідомості поділяється на повсякденну правосвідомість та теоретичну правосвідомість. Нас цікавить саме повсякденна правосвідомість, адже вона включає уявлення, почуття та волевиявлення людей, їх суб'єктивне ставлення до права, знання про існуючі закони, їх оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності, справедливості чи несправедливості.

У філософсько-правовій літературі повсякденна правосвідомість також поділяється на декілька форм:

– правові почуття, пов'язані зі сферою особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів, передчуттів з приводу ситуацій і подій, з якими стикалася чи може стикнутися людина;

– правові навички: вміння і здатність людини вчиняти необхідні для правового спілкування зовнішні дії та поведінка (вибір певного контракту, укладання угоди, обмін благами, одержання гонорару, відшкодування збитків тощо) як затвержені стереотипні прийоми; навички в основному звільняють свідомість від необхідності кожного разу спеціально обмірковувати спосіб регуляції таких дій та дають змогу їй сконцентруватися переважно на осмисленні їх загальних цілей, умов і засобів виконання, контролю за їх результатами;

– правові звички – це стійкі внутрішні потреби і настанови свідомості індивіда на постійне додержання віднесених до права стандартів поведінки (наприклад, додержання умов договору, виконання обіцяного, надання послуг за наданими послугами);

– правові знання – це наслідок і підсумок стихійної орієнтації суб'єктів у сфері права у вигляді деякого набору зведень, думок, оцінок, настанов, образів повсякденної свідомості [4, с. 176].

На нашу думку, правова свідомість є певним процесом, що складається з ряду стадій, за допомогою якого люди сприймають свій досвід, спираючись на правові категорії і поняття. Люди роблять це навіть тоді, коли вони не знайомі з деталями і дрібницями права чи правової системи. Вони вважають, що є культурні схеми, передбачені законом, які люди використовують, щоб надати сенс своєму досвіду. І вони ставляться до цього як до законності. Для того, щоб реалізувати свої права, люди повинні взяти на себе ініціативу. Ця ініціатива, у свою чергу, залежить від наявності та актуальності правових схем у свідомості людей, що стикаються з проблемами, що потребують правового врегулювання.

Правосвідомість – це здатність людини робити критичні судження про сутність права, юридичний процес та існуючі правові ресурси, ефективне використання нею правової системи і розробка стратегій для підвищення власної правової грамотності.

Представники Канадської Асоціації адвокатів використовують термін «правова грамотність», тобто здатність розуміти слова, що використовуються в юридичному контексті, робити висновки з них, а потім використовувати ці висновки, щоб вжити відповідних заходів.

На нашу думку, правова грамотність і правова свідомість не ідентичні поняття. Вважаємо, що правова грамотність є засобом формування у людини правової свідомості, адже, не знаючи норми закону, чи можна розуміти її вплив та роль на суспільні відносини? Автор Bilde визначає правову грамотність як «спектр функціональних навичок», пов'язаних з веденням судових справ [5, с. 51]. Справді, певна правова грамотність необхідна для ефектвної участі в сучасному суспільстві, але це не є необхідним для пересічного громадянина. З одного боку, маючи правові знання, людина може краще розуміти, аналізувати, пояснювати, сприймати правові явища, і це необхідно кожному свідомому громадянину. З іншого боку, усі не можуть бути юридично обізнаними і грамотними. Чи не вказує це на те, що людина, яка юридично не обізнана, не має правової свідомості? Та коли саме можна говорити про наявність даного феномена у конкретної особи?

Один з останніх підходів розглядає правову грамотність як паралель між інститутом законодавства і системою мови для освоєння і знання права та досягнення правового розуміння. Нею є критичне знання правових положень і процесів у поєднанні з навичками застосування цих знань з метою дотримання та реалізації власних прав.

Апоор Kumar, дослідник правової грамотності, говорить у своєму дослідженні, що «законодавчий орган дер-

жави, який приймає закони, ставить перед собою певні цілі. Деякі закони порушують права народу, деякі з них стосуються лише окремих процедурних аспектів. Це стає можливим через недостатню поінформованість одержувачів, адже більшість законів є неефективними вже на стадії їх виконання». Наявність у людини правосвідомості може уповноважити людей вимагати справедливості, підзвітності та ефективного правового захисту на всіх рівнях від різних суб'єктів права. Будучи юридично необізнаною, людина буде підсвідомо відсторонюватись від закону. Це може перерости в ситуацію, результатом якої буде конфлікт із законом або неможливість отримати належну правову допомогу. Низький рівень правової грамотності також може «блокувати» доступ людей до правосуддя.

На сьогодні у суспільстві спостерігається зміна стереотипів, реформування законодавства, що впливає на зміну правосвідомості. Тому перед державою стоїть важливе завдання, яке полягає у корегуванні правової системи. Важливо, щоб цінності, які містяться у правових нормах, відповідали моральним нормам-вимогам та використовувались людьми. Це непросто, адже у сучасному суспільстві можна спостерігати декілька систем цінностей: пріоритет цінностей особи чи певного кола осіб та цінностей держави, органів державної влади. Зміни у суспільній свідомості беззаперечно відображаються в індивідуальній правосвідомості, результатом чого є деформація як правових, так і моральних цінностей. Тому виникає необхідність здійснити філософсько-правовий аналіз даного явища.

На нашу думку, в Україні сьогодні не приділяється достатня увага та не розглядається питання розвитку правосвідомості громадян. Затверджено значну кількість актів, які визначають подальшу розбудову держави, зокрема: Стратегію сталого розвитку «Україна–2020», схвалену Указом Президента України 12 січня 2015 року № 5; Національну стратегію у сфері прав людини, затверджену Указом Президента України 25 серпня 2015 року № 501; Стратегію національної безпеки України, затверджену Указом Президента України 26 травня 2015 року № 287; План законодавчого забезпечення реформ в Україні, схвалений Постановою Верховної Ради України від 04 червня 2015 року № 509-VIII тощо. В них звертається увага лише на окремі аспекти, такі як реформування податкової та судової судової систем, питання децентралізації та реформи у галузі освіти, медицини, державного управління та адміністративної реформи, участі у них громадян.

Крім цього, в Україні розпочалась робота зі встановлення цілей сталого розвитку на 2016–2030 роки, відповідних завдань та показників для моніторингу досягнення цілей. Цілі сталого розвитку в Україні становитимуть нову систему взаємоузгоджених управлінських заходів за економічним, соціальним та екологічним (природоохоронним) вимірами, спрямовану на формування суспільних відносин на засадах довіри, солідарності, рівності поколінь, безпечного навколишнього середовища. Основою сталого розвитку є невід'ємні права людини на життя та повноцінний розвиток. Нові цілі мають забезпечити інтеграцію зусиль щодо економічного зростання, прагнення до соціальної справедливості і раціонального природо-

користування, що потребує глибоких соціально-економічних перетворень в Україні та нових підходів до можливостей глобального партнерства.

Для досягнення довгострокових цілей необхідно послідовно виконувати визначені коротко– та середньострокові завдання. Передумовами досягнення всіх без винятку цілей розвитку є якісне управління, викорінення корупції, суспільна підтримка. Відповідно, належне управління, чесна та прозора влада, участь населення у прийнятті рішень та контролюванні їх виконання мають враховуватись під час формулювання стратегічних цілей. Цього можна досягти при чіткому усвідомленні необхідності та цінності права для життя суспільства [6].

Україна виділила наступні глобальні цілі: подолання бідності та голоду, міцне здоров'я, якісна освіта, гендерна рівність, чиста вода та належні санітарні умови, відновлювана енергія, гідна праця та економічне зростання, зменшення нерівності, сталий розвиток міст та спільнот, боротьба зі зміною клімату, збереження морських екосистем та екосистем суші, мир та справедливість, партнерство заради розвитку.

Дивним є той факт, що в державі не звертається увага на необхідність формування та підвищення рівня правосвідомості громадян, адже саме вони є єдиним чинником, здатним змінювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Без свідомих громадян неможливо побудувати правову державу. Привести українське законодавство у відповідність до норм європейського законодавства неможливо без правосвідомого суспільства. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні.

Уряд не повинен перекладати цю місію на плечі громадських організацій, які в переважній більшості і займаються питанням підвищення правової культури. Такі заходи, як проведення зустрічей, лекцій, семінарів на правову тематику, роз'яснення норм законодавчих актів, громадське обговорення тих чи інших проблем життя суспільства звичайно призводить до підвищення рівня правової культури серед населення. Хоча серед населення сьогодні зовсім небагато бажаючих витратити час на вислуховування думок вчених, фахівців в галузі права, практикуючих юристів щодо сучасних проблем та правових явищ. Тому слід зробити ці заходи загальнообов'язковими на державному рівні. Головну увагу слід зосередити на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права у структурі правосвідомості, визначення теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи. В Україні має постійно зростати мотивація активного формування правової свідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин [7, с. 26].

Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів, але здебільшого від рівня організації правової освіти і виховання населення країни. Тому сьогодні в Україні слід затвердити загальну концепцію формування правової свідомості і правової культури громадян, а також розробити заходи для реалізації цієї мети шляхом розвитку правової освіти і правового виховання населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
2. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М., 1963. – С. 204–205.
3. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб., 2000. – С. 23–25.
4. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
5. What is legal literacy? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www2.athabascau.ca/syllabi/lgst/docs/LGST249_sample.pdf
6. Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitit/tsilistaloho-rozvytku>
7. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства / С. Третяк // Право України. – 2005. – № 4.